

NEMERKÉNYI ELŐD

A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon

*Centrum és periferia**

A jelen áttekintés célja annak bemutatása, hogy a latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon megfelelő kutatási területet jelent a centrum és periferia kérdéskörének vizsgálatához a középkori latin filológia szempontjából. A kutatás háttérében a klasszika-filológia és a középkortudomány találkozása, azaz a középkori latin nyelv és a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének tanulmányozása áll – ez volt a kiindulópontja *Latin klasszikusok a középkori Magyarországon: 11. század* című doktori disszertációmnak. E címadás csaknem minden szövése értékes kritikai észrevételek tárgya lett, nevezetesen: először is a latin szerzőket együtt érdemes tárgyalni a görög szerzőkkel; másodsor a klasszikus szerzőket együtt érdemes tárgyalni a patrisztikus szerzőkkel; harmadszor Magyarországot együtt érdemes tárgyalni Közép-Európával; negyedszer végül a 11. századot együtt érdemes tárgyalni a 12. századdal. Minden egyes észrevétel teljesen megváltoztatta volna a disszertáció jellegét, úgyhogy annak szemlélete végül mégis szűkített maradt, címe pedig változatlan.¹ A disszertációból készülő könyv megírása során azonban hamar kiderült, hogy ezek az észrevételek általában hasznosak, és a téma számos jelentős vonatkozása még kidolgozásra vár. Ezért a jelen áttekintés kiindulópontja a doktori disszertáció fő tétele: a latin klasszikusok erősebb hatást gyakoroltak a latin írásbeliség kialakulására a középkori Magyarországon, mint azt korábban feltételezték. E tétel következtetéseinek vizsgálata lehetővé teszi ideiglenes feltételezések átgondolását és új összehasonlító módszerek alapos kipróbálását a közép-európai forrásanyag bevonásával. Másrészt a latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon olyan elsődleges forrásanyagot szolgáltat, amely megfelelő a centrum és periferia kölcsönös kapcsolatának vizsgálatához a középkori latin filológia, továbbá a klasszika-filológia és a középkortudomány szempontjából is. A klasszika-filológus szerint: „A római birodalmon kívülről érkezők számára a latin nyelv mindig ide-

* A jelen áttekintés *A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon* című posztdoktori kutatásra támaszkodik – lásd Nemerikényi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century*. Debrecen–Budapest, 2004–, és az Országos Tudományos Kutatási Alprogramok posztdoktori konferenciájára készült (Pannon Egyetem – Keszthely, 2006). A kutatás során a szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Collegium és az Országos Tudományos Kutatási Alprogramok DO48508. számú posztdoktori támogatásában részesült.

¹ Lásd Nemerikényi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century – Doctoral Dissertation Abstract*. In: Szende Katalin – Rasson, Judith A. (eds.): *Annual of Medieval Studies at CEU*. Budapest, 2005. 288–289.

gennek tűnt.”² A középkorkutató szerint: „Már a 11. században az Ottók, a Capetingek, a magyarok, az itáliaiak és a dánok monarchiáinak azon kísérletei, hogy korábbi hagyományokhoz kapcsolódjanak, éppen a folyamatosság hiányát jelzik, ami ellen az új politikai elittek küzdöttek.”³

A latin nyelv és a népnyelvek kapcsolata, a kézíratos kultúra megjelenése,⁴ valamint a királyi és az egyházi igazgatás szerepe mellett különös figyelmet érdemel a szóbeliség és írásbeliség kérdésköre. *Szent Zoerard és Benedek legendája*, Mór pécsi püspök 1064 utánra keltezett munkája azt mutatja, hogy a szóbeli és az írásbeli közlés módja Magyarországon is illeszkedett a nyugati irodalmi eszközökhöz: *Ibique quanta contritione cordis et corporis maceratione affligeret, ex relatione sui discipuli beati Benedicti secum conuersantis que audiui paucis literis commandare decreui. Ego quidem Maurus nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scolasticus uirum bonum uidi, sed que esset eius conuersatio, non uisu, sed auditu percepi. Ad nostrum ergo monasterium in honorem beati pontificis Martini consecratum cum iam dictus monachus Benedictus sepe uenisset, mihi hec, que sequuntur, de eius uita uenerabili narrauit.* („És hogy ott mekkora lelki gyötrelemmel s micsoda testi kínzással sanyargatta magát, olyasformában határoztam el kevés szóval írásba önteni, amint azt vele volt tanítványának, Boldog Benedeknek a beszámolójából hallottam. Mert ugyan én, Mór – ki most Isten kegyelméből püspök vagyok – láttam egykor, még mint tanulógyerek, a jó férfit, ám arról, hogy valójában milyen is volt élettitele, nem szemtanúként, hanem csak hallomásból szereztem tudomást. A mi Szent Márton püspök tiszteletére szentelt monostorunkat tudniillik midőn a már mondott Benedek szerzetes sürűn felkereste, nekem ő beszélt el az itt következőket ennek tiszteletet érdemlő életéről.”)⁵

Míg a középpontban a latin írásbeliség középkori magyarországi kialakulásának kezdeti szakasza, vagyis a 11. század áll, szükség van további források bevonására is, amelyek a doktori disszertációban nem kerültek részletes elemzésre: oklevelek, törvények, történeti és hagiográfiai írások, továbbá liturgikus szövegek. Mint a gyakorlati írásbeliség termékei,⁶ az

² Hexter, Ralph: *Latinitas in the Middle Ages: Horizons and Perspectives*. Helios, vol. 14. (1987) no. 2. 73. Lásd még Kürbis, Brygida: *Slavisch, Lateinisch und Griechisch: An der Schwelle der lateinischen Schriftkultur in Polen*. *Mittelateinisches Jahrbuch*, 24–25. (1989–1990) 235–248.; Adamska, Anna: *The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia)*. In: Mostert, Marco (ed.): *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout, 1999. 165–190.; Mews, Constant J.: *Manuscripts in Polish Libraries Copied before 1200 and the Expansion of Latin Christendom in the Eleventh and Twelfth Centuries*. *Scriptorium*, vol. 56. (2002) no. 1. 80–118.

³ Geary, Patrick J.: *Monastic Memory and the Mutation of the Year Thousand*. In: Farmer, Sharon – Rosenwein, Barbara H. (eds.): *Monks and Nuns, Saints and Outcasts: Religion in Medieval Society – Essays in Honor of Lester K. Little*. Ithaca–London, 2000. 25.

⁴ Lásd Nemerkenyi Előd: *Medieval Glosses in MS Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6211*. *Acta Mediaevalia*, 17. (2004) 247–252.

⁵ *Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris*. Rec.: Madzsar Imre. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 2. Budapest, 1938. 357–358.; Kristó Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. 230–231. (Almási Tibor fordítása).

⁶ Lásd Cyörffy György: *Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert*. *Archiv für Diplomatik*, 30. (1984) 88–96.; Adamska, Anna: „From Memory to Written Record” in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries. In: Heidecker, Karl (ed.): *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Turnhout, 2000. 83–

oklevelek erősen tükrözik a nyugati minták hatását. A pannonhalmi bencés apátság Szent István király által 1002-ben kiadott eredeti alapítólevele 12. századi interpolált másolatának paleográfiai vonásai a III. Ottó császár kancelláriája által kiadott oklevelek tulajdonságait tükrözik.⁷ A pécsváradi bencés apátság Szent István király által 1015-ben kiadott alapítólevelének 13. századi interpolált másolata formula-szakaszainak szövegparhuzamai III. Ottó és II. Henrik császárok okleveleiben fordulnak elő.⁸ A királyi törvények Karoling előzményekről árulkodnak.⁹

A történeti írások, például az évkönyvek műfaja szintén nyugati hatást mutat. A *Pozsonyi évkönyvek*, amely 997 és 1203 között készült és az úgynevezett Pray-kódexben maradt fenn, a következő bejegyzést tartalmazza az 1047-es évnél: *Interficiuntur episcopi Gerardus et Modestus et Petrus rex cum dolo obcecatur et Andreas rex eleuatur.* („Megölik Gellért és Modeszt püspököket, és Péter királyt csellel megvakítják, és Andrást királlyá emelik.”)¹⁰ A szenvedő igealakoknak ez a gyakori előfordulása jelenik meg az évkönyvek nyugati hagyományában. Az *Altaichi évkönyvek* hasonló bejegyzést tartalmaz az 1046-os évnél: *Dum autem hec aguntur, recidiua coniuratio in Ungarico regno contra Petrum regem oritur... Pontifices etiam terrae illius pene omnes hac sunt tempestate prostrati, necnon cum clericis monachorum nonnulli; omnes ergo perseuerantes in fide trucidabantur miserabili crudelitate.* („Amíg ezek történetek, a Magyar Királyságban Péter király ellen ismét összeesküvés szerveződött ... Annak a földnek szinte összes főpapja abban a veszedelmes időben elpusztult, hasonlóan a papokkal együtt számos szerzetes is, a hűségükben megmaradókat tehát szörnyű kegyetlenséggel lemészárolták.”)¹¹ A hagiográfiai írások a nyugati hagiográfia stilisztikai eszközeit veszik át. Hartvik püspök, aki maga szintén nyugati volt, Magyarországon írta *Szent István király legendáját* 1100 körül. Nyugati iskolázását tükrözi Priscianus latin nyelvtanára utaló hivatkozása a Könyves Kálmán királynak szóló ajánlásban: *Incepturus opus, domine mi rex inclite, quod michi uestro regali precepto de uita beati regis Stephani potentialiter iniunxisti, diu rebellem ingenioli mei perpressus sum*

100.; Hunyadi, Zsolt: *Signs of Conversion in Early Medieval Charters*. In: Armstrong, Guyda-Wood, Ian N. (ed.): *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Turnhout, 2000. 105–113.

⁷ Lásd Érszegi Géza: *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: Takács Imre (ed.): *Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, vol. 1. Pannonhalma, 1996. 47–89.; Thoroczky Gábor: *La storiografia del diploma di Pannonhalma di Santo Stephano*. In: Pál József–Somorjai Ádám (eds.): *Mille anni di storia dell'Arcidiocesi di Pannonhalma*. Roma–Pannonhalma, 1997. 39–82.

⁸ Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima*, vol. 1, *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Budapest, 1992. 63–80. Lásd Kristó Gyula: *Szent István pécsváradi okleveléről*. In: Piti Ferenc–Szabados György (szerk.): *Magyaroknak eleiről: Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 307–321.

⁹ Györffy György–Bartonek Emma (szerk.): *Szent István törvényeinek XII. századi kézirat az Admonti kódexben (Hasonmás kiadás)*. Budapest, 1988. Lásd még Hamza Gábor: *Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa*. Ungarn–Jahrbuch, 22. (1995–1996) 27–34.

¹⁰ *Annales Posonienses*. Rec.: Madzar Imre. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 1. Budapest, 1937. 124.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 356. (Kristó Gyula fordítása). Lásd Bartonek Emma: *Codices manu scripti Latini*, vol. 1. *Codices Latini medii aevi*. Budapest, 1940. 1–5.; Radó Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest, 1973. 40–76.

¹¹ *Annales Altahenses maiores*, ed. Edmund Oefele. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recusi*. Hannover, 1891. 42–43.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 255–256. (Makk Ferenc fordítása).

inscitiam ob hoc presertim, quod Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumfluam mihi decrepito iam facit obscurissimam. („Uram, dicső királyom! Midőn hozzáfogtam a boldogságos István király életéről szóló munkámhoz, amelyet királyi rendelkezések reám hatalommal kirótt, csekélyke tehetségem lázadó oktalansága miatt jó ideig küszködni kellett, kiváltképp mivel a nyelvtudós szerző, Priscianus, akit hajdanában velejéig ismertem, messzire távozott tőlem, s mintha vénségemre valamiféle ködbe burkolózott volna, elhomályosította előttem arcát.”)¹²

A liturgikus szövegek a nyugati hatások különféle csatornáiról árulkodnak Lotharingia, Itália és Bajorország felől.¹³ A bajorországi liturgikus hatás egyik példája jelenik meg St. Emmeram-i Arnold írásában, aki regensburgi bencés szerzetesként meglátogatta Anastasius esztergomi érseket Magyarországon 1030 körül. Látogatása alkalmával Arnold néhány antifónát készített Szent Emmeram tiszteletére, amelyek rögtön bekerültek az esztergomi székesegyház liturgikus rendjébe: *Erat quedam necessitas pro qua in Pannoniam me direxerat meus abbas ... Apud quem sex ebdomadas manens, memoriae sanctissimi patroni antiphonas aliquantas cum responsoriis composui, non tam fretus ingenio quam dedito laudibus martiris animo. Has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere, et in ecclesia die ipsius natali publice celebrare ... Is cum beati Emmerammi ueterem illum et uiciatum legeret librum, materiam probavit cum sententiis ...* („Valami elkerülhetetlen szükségyszerűség miatt Pannóniába rendelt engem apátom ... Nála hat hétig maradván a legszentebb védőszent emlékezetére néhány antifónát szereztem reszponzóriumokkal, nem annyira képességeimre, mint inkább a vértanú dicséreteinek szentelt lelkemre támaszkodva. Ezeket az említett főpásztor megtaníttatta szerzeteseinek és papjainak, és a székesegyházban annak születésnapján előadatta ... Ő, miután elolvasta Szent Emmerám eme régi és hibákkal teli könyvét, igaznak nyilvánította annak anyagát a szentenciákkal együtt ...”)¹⁴

¹² Hartvik: *Legenda sancti Stephani regis*. Rec.: Bartoniek Emma. In: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. 2. Budapest, 1938. 401.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 317. (Kisdi Klára fordítása). Lásd Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 34., 37.; Klaniczay Gábor – Madas Edit: *La Hongrie*. In: Philippart, Guy (ed.): *Hagiographies: Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, vol. 2. Turnhout, 1996. 103–160.; Berend Nóra: *Hartvic, Life of King Stephen of Hungary*. In: Head, Thomas (ed.): *Medieval Hagiography: An Anthology*. New York–London, 2000. 375–398.; Thoroczkay Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: Piti–Szabados: *Magyaroknak eleiről*, 569–591.

¹³ Lásd Strittmatter, Anselm: *Liturgical Manuscripts Preserved in Hungarian Libraries: A Survey of Sacramentaries, Missals, Lectionaries*. Traditio, 19. (1963). 487–507.; Török József: *Influenze lotaringe sulla liturgia dell'Europa centrale intorno all'anno Mille*. In: Caprioli, Adriano–Vaccaro, Luciano (eds.): *Storia religiosa dell'Ungheria*. Milano, 1992. 89–101.; Holl Béla: *Spiritualitas dominorum ultramontanorum: Sulla poesia medievale liturgica in Ungheria e sul suo riflesso europeo*. In: *Storia religiosa dell'Ungheria*, 123–137.

¹⁴ Hiley, David (ed.): *Historia Sancti Emmerammi Arnoldi Vohburgensis circa 1030*. Ottawa, 1996. XX.; Kristó: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 171–173. (Thoroczkay Gábor fordítása). Lásd Veszprémy László: *Anastasius esztergomi érsek műveltségéről*. Magyar Könyvszemle, 101. évf. (1985) 2. sz. 137–141.; Veszprémy László: *On the Margins of Book and Charter Palaeography: The Dating of Some Hungarian Manuscripts from the Eleventh to the Thirteenth Century*. In: Gervers, Michael (ed.): *Dating Undated Medieval Charters*. Woodbridge–Budapest, 2000. 193–205.

A vonatkozó magyar paleográfiai és kodikológiai kutatás természetéből adódóan e források viszonylag elhanyagolt vonásaira érdemes összpontosítani. A szövegelemzéseknek a középkori latin nyelv olyan jellegzetes elemeit kell vizsgálniuk, mint a „szabályos” cicerói latintól (és a korabeli nyugat-európai szövegektől) való eltérések a stilisztikai, lexikai és nyelvtani (alaktani, mondattani) jellegzetességek,¹⁵ valamint a prózarim és a prózaritmus tekintetében. Ez a filológiai megközelítés olyan intézmények jobb megismeréséhez is hozzájárul, mint a királyi udvar,¹⁶ illetve a székesegyházak¹⁷ és kolostorok iskolái és könyvtárai.¹⁸ Összességében a túlnyomórészt töredékes forrásanyag ellenére¹⁹ megállapítható, hogy a latin írásbeliség középkori magyarországi kialakulásának módszeres filológiai vizsgálata segít tisztázni a szerény képzettségű *litterati* és a művelt irodalmi elit kapcsolatát, meghatározni a nyugati latin kultúra befogadásának, importjának és exportjának különböző csatornáit, valamint megválaszolni a következő általános kérdést: az újonnan keresztény hitre tért területeken a latin írásbeliség kialakulásának elsődleges forrásai miképpen járulhatnak hozzá a centrum és periféria elméletének alkalmazásához a középkori latin nyelv tanulmányozásában? Megkérdőjelezve a centrum és periféria mesterséges elválasztásának hagyományos módszereit, már az eddigiek alapján is megelőlegezhető, hogy a földrajz vagy akár az irodalmi minőség alapján történő elválasztás önmagában elégtelen. Következésképpen a centrum és periféria kifejezéseket óvatosan kell használni, nehogy az elsődleges forrásanyag áldozatul essék a modern kutatás mégoly hosszú múltra is visszatekintő hagyományainak – ugyanis a helyi körülményektől függetlenül az importáló periféria mindig azt fogadja be, amit az exportáló centrum kínálni tud. A latin írásbeliség kialakulása a középkori Magyarországon tehát valóban megfelelő kutatási területet jelent a centrum és periféria kérdéskörének vizsgálatához a középkori latin filológia szempontjából.

¹⁵ Lásd Nemerkenyi Előd: *Ancient Rhetoric and the Deliberatio of Bishop Gerard of Csanád*. *Journal of Medieval Latin*, 14. (2004) 118–127.; Nemerkenyi Előd: *Cicero in Medieval Hungary*. *Filologia Mediolatina*, 13. (2006) 187–197.

¹⁶ Lásd Havas László: *La naissance de la littérature hongroise en latin (Entre la civilisation byzantine et la culture latine occidentale)*. *Camoenae Hungaricae*, 1. (2004) 7–50.; Nemerkenyi Előd: *The Religious Ruler in the Admonitions of King Saint Stephen of Hungary*. In: Al-Azmeh, Aziz–Bak János (eds.): *Monotheistic Kingship: The Medieval Variants*. Budapest, 2004. 231–247.; Szovák Kornél: *Egy kódex két tanulsága*. In: Horváth László–Laczkó Krisztina–Mayer Gyula–Takács László (eds.): *Genesis: Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 2004. 145–167.

¹⁷ Lásd Nemerkenyi Előd: *Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában: Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat*. *Aetas*, 17. évf. (2002) 4. sz. 77–88.; Nemerkenyi Előd: *Cathedral Libraries in Medieval Hungary*. *Library History*, vol. 20. (2004) no. 1. 7–17.

¹⁸ Lásd Csóka J. Lajos: *I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi*. In: Horányi Mátyás–Klaniczay Tibor (eds.): *Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*. Budapest, 1967. 9–27.; Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Pannonhalma in the Eleventh Century*. *Philobiblon*, 8–9. (2003–2004) 512–524.

¹⁹ Lásd Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, vol. 3, *Adatok elveszett kötetekről*. Budapest, 1994. 9–21.